

SCIENCE
PROBLEMS.UZ

ISSN 2181-1342

Actual problems of social and humanitarian sciences
Актуальные проблемы социальных и гуманитарных наук

**Ijtimoiy-gumanitar
fanlarning dolzarb
muammolari**

Son 9 Jild 4

2024

SCIENCEPROBLEMS.UZ

ИЖТИМОЙ-ГУМАНИТАР ФАНЛАРНИНГ ДОЛЗАРБ МУАММОЛАРИ

№ 9 (4) - 2024

**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО-
ГУМАНИТАРНЫХ НАУК**

ACTUAL PROBLEMS OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

ТОШКЕНТ-2024

БОШ МУҲАРРИР:

Исанова Феруза Тулқиновна

ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ:

07.00.00-ТАРИХ ФАНЛАРИ:

Юлдашев Анвар Эргашевич – тарих фанлари доктори, сиёсий фанлар номзоди, профессор, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси;

Мавланов Уктам Махмасабирович – тарих фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси;

Хазраткулов Абдор – тарих фанлари доктори, доцент, Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети.

Турсунов Равшан Нормуратович – тарих фанлари доктори, Ўзбекистон Миллий Университети;

Холикулов Ахмаджон Боймаҳамматович – тарих фанлари доктори, Ўзбекистон Миллий Университети;

Габриэльян Софья Ивановна – тарих фанлари доктори, доцент, Ўзбекистон Миллий Университети.

Саидов Сарвар Атабулло ўғли – катта илмий ходим, Имом Термизий халқаро илмий-тадқиқот маркази, илмий тадқиқотлар бўлими.

08.00.00-ИҚТИСОДИЁТ ФАНЛАРИ:

Карлибаева Рая Хожабаевна – иқтисодиёт фанлари доктори, профессор, Тошкент давлат иқтисодиёт университети;

Насирходжаева Дилафруз Сабитхановна – иқтисодиёт фанлари доктори, профессор, Тошкент давлат иқтисодиёт университети;

Остонокулов Азамат Абдукаримович – иқтисодиёт фанлари доктори, профессор, Тошкент молия институти;

Арабов Нурали Уралович – иқтисодиёт фанлари доктори, профессор, Самарқанд давлат университети;

Худойқулов Садирдин Каримович – иқтисодиёт фанлари доктори, доцент, Тошкент давлат иқтисодиёт университети;

Азизов Шерзод Ўктамович – иқтисодиёт фанлари доктори, доцент, Ўзбекистон Республикаси Божхона институти;

Хожаев Азизхон Саидалоҳонович – иқтисодиёт фанлари доктори, доцент, Фарғона политехника институти

Холов Актам Хатамович – иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси;

Шадиева Дилдора Хамидовна – иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент в.б, Тошкент молия институти;

Шакарров Қулмат Аширович – иқтисодиёт фанлари номзоди, доцент, Тошкент ахборот технологиялари университети

09.00.00-ФАЛСАФА ФАНЛАРИ:

Ҳакимов Назар Ҳакимович – фалсафа фанлари доктори, профессор, Тошкент давлат иқтисодиёт университети;

Яхшиликков Жўрабой – фалсафа фанлари доктори, профессор, Самарқанд давлат университети;

Ғайбуллаев Отабек Мухаммадиевич – фалсафа фанлари доктори, профессор, Самарқанд давлат чет тиллар институти;

Саидова Камола Усканбаевна – фалсафа фанлари доктори, “Tashkent International University of Education” халқаро университети;

Ҳошимхонов Мўмин – фалсафа фанлари доктори, доцент, Жиззах педагогика институти;

Ўроқова Ойсулув Жамолиддиновна – фалсафа фанлари доктори, доцент, Андижон давлат тиббиёт институти, Ижтимоий-гуманитар фанлар кафедраси мудири;

Носирходжаева Гулнора Абдукаҳхаровна – фалсафа фанлари номзоди, доцент, Тошкент давлат юридик университети;

Турдиев Бехруз Собирович – фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент, Бухоро давлат университети.

10.00.00-ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ:

Ахмедов Ойбек Сапорбаевич – филология фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети;

Кўчимов Шухрат Норқизилович – филология фанлари доктори, доцент, Тошкент давлат юридик университети;

Ҳасанов Шавкат Аҳадович – филология фанлари доктори, профессор, Самарқанд давлат университети;

Бахронова Дилрабо Келдиёровна – филология фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети;

Мирсанов Ғайбулло Қулмуродович – филология фанлари доктори, профессор, Самарқанд давлат чет тиллар институти;

Салахутдинова Мушарраф Исамутдиновна – филология фанлари номзоди, доцент, Самарқанд давлат университети;

Кучкаров Раҳман Урманович – филология фанлари номзоди, доцент в/б, Тошкент давлат юридик университети;

Юнусов Мансур Абдуллаевич – филология фанлари номзоди, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси;

Саидов Улугбек Арипович – филология фанлари номзоди, доцент, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси.

12.00.00-ЮРИДИК ФАНЛАР:

Аҳмедшаева Мавлюда Ахатовна – юридик фанлар доктори, профессор, Тошкент давлат юридик университети;

Мухитдинова Фирюза Абдурашидовна – юридик фанлар доктори, профессор, Тошкент давлат юридик университети;

Эсанова Замира Нормуратовна – юридик фанлар доктори, профессор, Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган юрист, Тошкент давлат юридик университети;

Ҳамроқулов Баҳодир Мамашарифович – юридик фанлар доктори, профессор в.б., Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университети;

Зулфиқоров Шерзод Хуррамович – юридик фанлар доктори, профессор, Ўзбекистон Республикаси Жамоат хавфсизлиги университети;

Хайитов Хушвақт Сапарбаевич – юридик фанлар доктори, профессор, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси;

Асадов Шавкат Ғайбуллаевич – юридик фанлар доктори, доцент, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси;

Эргашев Икром Абдурасулович – юридик фанлари доктори, профессор, Тошкент давлат юридик университети;

Утемуратов Махмут Ажимуратович – юридик фанлар номзоди, профессор, Тошкент давлат юридик университети;

Сайдуллаев Шахзод Алиханович – юридик фанлар номзоди, профессор, Тошкент давлат юридик университети;

Ҳакимов Комил Бахтиярович – юридик фанлар доктори, доцент, Тошкент давлат юридик университети;

Юсупов Сардорбек Баходирович – юридик фанлар доктори, доцент, Тошкент давлат юридик университети;

Амиров Зафар Актамович – юридик фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD), Ўзбекистон Республикаси Судьялар олий кенгаши ҳузуридаги Судьялар олий мактаби;

Жўраев Шерзод Юлдашевич – юридик фанлар номзоди, доцент, Тошкент давлат юридик университети;

Бабаджанов Атабек Давронбекович – юридик фанлар номзоди, доцент, Тошкент давлат юридик университети;

Раҳматов Элёр Жумабоевич – юридик фанлар номзоди, Тошкент давлат юридик университети;

13.00.00-ПЕДАГОГИКА ФАНЛАРИ:

Ҳашимова Дильдархон Уринбоевна – педагогика фанлари доктори, профессор, Тошкент давлат юридик университети;

Ибрагимова Гулнора Хавазматовна – педагогика фанлари доктори, профессор, Тошкент давлат иқтисодиёт университети;

Закирова Феруза Махмудовна – педагогика фанлари доктори, Тошкент ахборот технологиялари университети ҳузуридаги педагогик кадрларни қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш тармоқ маркази;

Каюмова Насиба Ашуровна – педагогика фанлари доктори, профессор, Қарши давлат университети;

Тайланова Шохид Зайниевна – педагогика фанлари доктори, доцент;

Жуманиёзова Муҳайё Тожиевна – педагогика фанлари доктори, доцент, Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети;

Ибрахимов Санжар Урунбаевич – педагогика фанлари доктори, Иқтисодиёт ва педагогика университети;

Жавлиева Шахноза Баходировна – педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), Самарқанд давлат университети;

Бобомуротова Латофат Элмуродовна – педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), Самарқанд давлат университети.

19.00.00-ПСИХОЛОГИЯ ФАНЛАРИ:

Каримова Василя Маманосировна – психология фанлари доктори, профессор, Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети;

Ҳайитов Ойбек Эшбоевич – Жисмоний тарбия ва спорт бўйича мутахассисларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш институти, психология фанлари доктори, профессор

Умарова Навбахор Шокировна – психология фанлари доктори, доцент, Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети, Амалий психологияси кафедраси мудири;

Атабаева Наргис Батировна – психология фанлари доктори, доцент, Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети;

Шамшетова Анжим Караматдиновна – психология фанлари доктори, доцент, Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети;

Қодиров Обид Сафарович – психология фанлари доктори (PhD), Самарканд вилоят ИИБ Тиббиёт бўлими психологик хизмат бошлиғи.

22.00.00-СОЦИОЛОГИЯ ФАНЛАРИ:

Латипова Нодира Мухтаржановна – социология фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон миллий университети кафедра мудири;

Сеитов Азамат Пулатович – социология фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон миллий университети;

Содиқова Шоҳида Мархабобевна – социология фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон халқаро ислом академияси.

23.00.00-СИЁСИЙ ФАНЛАР

Назаров Насриддин Атақулович – сиёсий фанлар доктори, фалсафа фанлари доктори, профессор, Тошкент архитектура қурилиш институти;

Бўтаев Усмонжон Хайруллаевич – сиёсий фанлар доктори, доцент, Ўзбекистон миллий университети кафедра мудири.

ОАК Рўйхати

Мазкур журнал Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссияси Раёсатининг 2022 йил 30 ноябрдаги 327/5-сон қарори билан тарих, иқтисодиёт, фалсафа, филология, юридик ва педагогика фанлари бўйича илмий даражалар бўйича диссертациялар асосий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрлар рўйхатига киритилган.

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари” электрон журнали 2020 йил 6 август куни 1368-сонли гувоҳнома билан давлат рўйхатига олинган.

Муассис: “SCIENCEPROBLEMS TEAM” масъулияти чекланган жамияти

Таҳририят манзили:

100070. Тошкент шаҳри, Яккасарой тумани, Кичик Бешёғоч кўчаси, 70/10-уй. Электрон манзил:
scienceproblems.uz@gmail.com

Боғланиш учун телефонлар:
(99) 602-09-84 (telegram).

MUNDARIJA

07.00.00 – TARIX FANLARI

<i>Xaynazarov Baxromjon Baxtiyorovich</i> RIVOJLANGAN O'RTA ASRLARDA PIRENEY YARIM OROLIDAGI KORTESLARNING JAMIYAT HAYOTIDAGI O'RNI	10-14
<i>Azizbek Xolliyev</i> XIX ASR OXIRI – XX ASR BOSHLARIDA ROSSIYA TOG'-KON SANOATIDA BRITANIYA SARMOYASINING TUTGAN O'RNI	15-20
<i>Mahkamov Abdiqayum Mahkamovich</i> SUDYALAR OLIY KENGASHINING SUDYALAR KORPUSINI SHAKLLANTIRISHDA TUTGAN O'RNI (TARIXIY TAHLIL)	21-25
<i>Eshimov Shaxridin Xujayorovich</i> SUD – HUQUQ TIZIMIDAGI TARG'IBOTCHILIK FAOLIYATI VA MA'NAVIY – MA'RIFIY ISHLAR (QASHQADARYO VILOYATI MISOLIDA)	26-31
<i>Намазова Умида Нормурадовна</i> ИЛК ЎРТА АСРЛАР СУҒДДА НИКОҲ: ШАКЛЛАНИШИ, ТАРИХИЙ ИЛДИЗЛАРИ ВА ХУСУСИЯТЛАРИ	32-41
<i>Самадов Искандар Исматович</i> ХОРАЗМ ХАЛҚ СОВЕТ РЕСПУБЛИКАСИ (ХХСР)ДА ЕР-СУВ МАСАЛАСИ	42-48
<i>Rustamova Madina Musoqulovna</i> SAMARQAND VILOYATI XOTIN-QIZLARNING ILM-FAN, TA'LIM VA INNOVATSIYALARGA QO'SHGAN HISSASI	49-56
<i>Jiyanbekova Sharofat Abdikaharovna</i> SOVET DAVRIDA KITOB TAQIQLARIGA NISBATAN O'ZIGA XOS SENZURA AMALIYOTLARI... ..	57-64
<i>Tursunov Javlonbek Akrom o'g'li</i> MUQADDAS QADAMJOLAR. SAMARQAND SHAHRINING TARIXIY TOPONOMIYASINING MUHIM TARKIBIY QISMI	65-68

08.00.00 – IQTISODIYOT FANLARI

<i>Tolipova Baxtigul</i> MAMLUKAT OZIQ-OVQAT SANOATIGA YO'NALTIRILGAN INVESTISIYALARNING EKONOMETRIK TAHLILI	69-77
<i>Mamanazarov Abdusamat Abdusaitovich</i> O'ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA PUL-KREDIT SIYOSATI KO'RSATKICHLARI TAHLILI	78-83
<i>Амбарцумян Анастас Алексеевич, Хасанова Руфина Раисовна</i> ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ГЕНДЕРНОГО РАВЕНСТВА В УЗБЕКИСТАНЕ	84-96
<i>Meliyeva Nargiza Eshboyevna</i> INSON RESURSLARINI BOSHQARISHDA RIVOJLANGAN DAVLATLARING TAJRIBASI	97-104

<i>Исраилов Рустам Ибрагимович</i> КИЧИК БИЗНЕС ВА ХУСУСИЙ ТАДБИРКОРЛИКНИ РИВОЖЛАНТИРИШ МАСАЛАЛАРИ	105-109
<i>Jumaniyazov Inomjon To'raevich</i> APPLICATION OF ESG PRINCIPLES IN THE ACTIVITIES OF SOVEREIGN INVESTMENT FUNDS	110-120
<i>Amonov Navro'zxon Saloxiddin o'g'li</i> MINTAQAVIY MEHNAT BOZORIDAGI ISHCHI KUCHIGA TALAB VA TAKLIFNI ISTIQBOLLASHTIRISH YO'LLARI	121-129
<i>Mirxamidova Zahinabonu Mirxamid qizi</i> ROBOTLASHTIRISH DAVRIDA MEHNAT BOZORINING O'ZGARISHI: TO'RTINCHI SANOAT INQILOBI MUAMMOLARI VA ISTIQBOLLARI.....	130-138
<i>Kalbayev Muratbay Aytbaevich</i> AYLANMA MABLAG'LARNI TAHLIL QILISH METODOLOGIYASI	139-144
09.00.00 – FALSAFA FANLARI	
<i>Ernazarova Yorqinoy Ollaberganovna</i> RIVOJLANGAN DAVLATLARDA KADRLAR XIZMATINI TASHKIL ETISH: ODOB-AXLOQ QOIDALARI VA KASBIY MADANIYAT TALABLARIGA RIOYA ETILISHINI TA'MINLASH MEKANIZMLARI	145-155
<i>Ahrorova Shahlo O'rinboyevna</i> GLOBALLASHUV SHAROITIDA MILLIY QADRIYATLARNING TAKOMILLASHUVI JARAYONI	156-161
<i>Рахманов Баҳодир</i> АЛИШЕР НАВОЙЙ КОМИЛ ИНСОН КОНСЕПСИЯСИДА СИНЕРГЕТИК ҲОЯЛАР ИНЪИКОСИ	162-170
<i>Нуралиева Насиба Ахмадуловна</i> ЖАДИД МУТАФАККИРЛАРИ ИЖОДИДА ТАРБИЯГА ОИД ҚАРАШЛАРНИНГ ФАЛСАФИЙ ТАҲЛИЛИ	171-176
10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI	
<i>Fayzulloev Otabek Muhammadovich</i> KATTALAR FOLKLORINING TARKIBIY QISMI – BOLALAR FOLKLORI HAQIDA.....	177-184
<i>Тоқимбетова Гулбахор Абатбаевна</i> ЎЗБЕК-ҚОРАҚАЛПОҚ АДАБИЁТШУНОСЛИГИДА ИРФОНИЙ ОБРАЗЛАР	185-190
<i>Yusupova Sadokat Alijon qizi</i> “BOBURNOMA”NING YAPONIYADA O'RGANILISHI	191-197
<i>Xudoyberdiyeva Gulmira Allaberdi qizi</i> JAHON TILSHUNOSLIGIDA POLISEMIYA HODISASIGA LINGVISTIK YONDASHUV (RUS VA INGLIZ TILSHUNOSLIGI MISOLIDA)	198-201
<i>Tangriyev Valisher Azamovich</i> SOMATIK IFODALAR ORQALI BERILGAN PARALINGVISTIK VOSITALARNING QIYOSIY TADQIQI: “ANOR” HIKOYASI MISOLIDA	202-206

<i>Abulova Zilola Azimovna</i> INGLIZ AFORIZMLARINING TARKIBIDA BIR JUMLA HAMDA QO'SHMA GAPLAR BILAN IFODALANGAN AFORIZMLAR XUSUSIYATLARI	207-201
<i>Qurbonova Dilnoza Olimovna</i> TYPES AND FUNCTIONS OF ADVERTISEMENT IN ENGLISH AND UZBEK.....	210-216
<i>Quljanova To'lg'anoy Shodiyor qizi</i> ASQAR MAHKAM IJODIDA BUVI OBRAZINING O'ZIGA XOSLIGI	217-221
<i>Babajanova Aziza Rustamovna</i> ABDULLA ORIPOV SHE'RIYATIDA BAHOR MAVZUSINING BADIY TALQINI	222-227
<i>Khursanova Laylo Bakhtiyarovna</i> REPRESENTATION OF THE CONCEPT OF "PATIENCE" IN SPECIAL ENGLISH DICTIONARIES	228-232
<i>Diyorova Mohlaroyim Xamza qizi</i> O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA SIFAT SO'Z TURKUMI TADQIQI	233-238
<i>Samadova Visola Baxtiyor qizi</i> INGLIZ, O'ZBEK VA RUS TILLARIDA ANTONIM KOMPONENTLI FE'L FRAZEOLGIK BIRLIKLARLARNING LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI	239-242
12.00.00 – YURIDIK FANLAR	
<i>Tўlaganova Gulchexraзахитовна, Гофурова Дилафруз Мурод қизи</i> AЁЛЛАР ТОМОНИДАН СОДИР ЭТИЛГАН ЖИНОЯТЛАРНИ ТЕРГОВ ҚИЛИШНИ РЕЖАЛАШТИРИШ, ЮЗАГА КЕЛАДИГАН ТЕРГОВ ВАЗИЯТЛАРИ ВА ВЕРСИЯЛАРНИ ИЛГАРИ СУРИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ	243-252
<i>Tosheva Maftuna Anvar qizi</i> INSON A'ZOLARI VA TO'QIMALARINING TRANSPLANTATSIYASI BILAN BOG'LIQ JINOYATLAR	253-262
<i>Ikramov Sherzod Raximdjanoich</i> VOYAGA YETMAGAN SHAXSLARNI MODDIY TA'MINLASHDAN BO'YIN TOVLASHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI	263-266
13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI	
<i>Tohirova Mohigul Umir qizi</i> KO'RISHDA NUQSONI BOR SHAXSLARNING IJTIMOY UMIDSIZLIK DARAJASINI PSIXOLOGIK O'RGANISH. (L.I.VASSERMANNING "IJTIMOY FRUSTRATSIYA (UMIDSIZLIK) DARAJASINI DIAGNOSTIKA QILISH METODOLOGIYASI" ASOSIDA)	267-274
<i>Nasriddinov Dadaxon Komiljonovich</i> OLIY HARBIIY TA'LIMDA FIZIKA O'QITISH SAMARADORLIGINI MOBIL ILOVALAR VA ROBOTOTEXNIKA ELEMENTLARI ASOSIDA TAKOMILLASHTIRISH YUZASIDAN OLIB BORILGAN PEDAGOGIK TAJRIBASINOV ISHLARI VA ULARNING NATIJALARI	275-281
<i>Xojaniyazova Inkar Jumanazarovna</i> BOSHLANG'ICH TA'LIM SIFATINI OSHIRISHDA DIDAKTIK MATERIALLARDAN FOYDALANISH IMKONIYATLARINI KENGAYTIRISH MASALALARI	282-292
<i>Ashurova Marhabo Sayfulloyevna</i> BUXORO JADIDLARI VA YANGI USUL MAKTABLARIDA O'QITISH IMKONIYATLARI	293-301

<i>Алимова Нигора Исраиловна</i> ОСОБЕННОСТИ СИСТЕМНОГО ПОДХОДА В ОБРАЗОВАНИИ И ВОСПИТАНИИ ДЕТЕЙ, НАХОДЯЩИХСЯ НА ДЛИТЕЛЬНОМ ЛЕЧЕНИИ	302-308
<i>Матажонова Гулноза Каримовна</i> IJTIMOIY FANLARNI TEXNIKA YO'NALISHI TALABALARIGA O'QITISHNING DOLZARB MUAMMOLARI	309-313
<i>Axmadjanova Madina Maxmudjon qizi</i> GRAMMATIK MINIMUM VA UNI O'QITISH METODLARI	314-319
<i>Norboyev Zafar Abdumuminovich</i> OLIV TA'LIM MUASSASALARIDA CEFR ME'ZONLARI ASOSIDA YANGI AVLOD DARSLIKLARINI YARATISH TEXNOLOGIYALARI	320-323
<i>Axmedova Zuxraxon Tulyanbayevna</i> QO'L TO'PI O'YININING JISMONIY JIHATDAN O'QUVCHILARNING O'QISHNI TUSHUNISHLARIGA TA'SIRI	324-329
<i>Юсупова Заррина Курбоновна</i> УНИКАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ И ВЫЗОВЫ В РАЗВИТИИ ЦИФРОВОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ	330-334
<i>Ravshanova Xafiza Komilovna</i> МАКТАБГАЧА ТА'LIM TASHKILOTI TARBIYACHILARIDA TANQIDIY FIKRLASH KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHNING ILMIY ASOSLARI	335-340
<i>Nurbayeva Xolniso Uralovna</i> GENDER STREOTIPLAR GENDER MADANIYATNING TARKIBIY QISMI SIFATIDA	341-345
<i>Samatova Shohsanam Xolmuhammad qizi</i> BO'LAJAK O'QITUVCHILARNING TIZIMLI FIKRLASHINI RIVOJLANTIRISH MUHIM PEDAGOGIK MUAMMO SIFATIDA	346-351
<i>Mustayeva Guliston Bo'ribojevna</i> TIBBIY TA'LIMDA AKS ETTIRISH AMALIYOTINING AHAMIYATI: UZLUKSIZ KASBIY RIVOJLANISHGA KO'MAKLASHISH	348-356
<i>Ahmedbekova Maxpuzaxon</i> TASVIRIY SAN'AT DARSLARIDA O'QUVCHILAR BILIMINI OSHIRISHNING PEDAGOGIK VA INNOVATSION JIHATLARI	357-362
<i>Utkirov Abbas Meyliyevich</i> ARTIFICIAL INTELLIGENCE IMPACT ON HIGHER EDUCATION QUALITY AND EFFICIENCY	363-388
<i>Xodiyeva Gulhayo Hasan qizi</i> BOSHLANGICH SINIF O'QUVCHILARIDA MATEMATIKA FANI ORQALI TANQIDIY-TAHLILIIY HAMDA MA'LUMOTLARNI TAHLIL QILISH KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH USULLARI.....	389-393
<i>Maxliyo Qalandarova</i> UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA MATEMATIKA DARSLARIDA O'QUVCILARNING MOLIYAVIY SAVODXONLIGINI RIVOJLANTIRISH SHAKLLARI VA USULLARI.....	394-399

Received: 30 August 2024
Accepted: 5 September 2024
Published: 15 September 2024

Article / Original Paper

MARRIAGE IN THE EARLY MEDIEVAL SOGD: FORMATION, HISTORICAL ROOTS AND FEATURES

Namazova Umida Normuradovna

Doctoral student Samarkand State University

named after Sharof Rashidov

Email: anisakhon555@gmail.com

Abstract. This article is devoted to the formation, historical roots and characteristics of marriage in early medieval Sogd. With special recognition of the mentioned scientific research, it can be said that based on the content and objectives of the dissertation work within the framework of this research, this work uses digital documents Nov 3 (certificate of Sogdian marriage) and Nov 4 in the archive of Mount Mug and is aimed at analysis within the framework of marital relations in society.

Key words: Sogd, marriage, law, archive of Mount Mug, "Avesta", "Vendidod", Tarhun kingdom, Nov 3 and Nov 4 digital documents, Uttegin and Chata, Marriage contract.

ИЛК ЎРТА АСРЛАР СУҒДА НИКОҲ: ШАКЛЛАНИШИ, ТАРИХИЙ ИЛДИЗЛАРИ ВА ХУСУСИЯТЛАРИ

Намазова Умида Нормурадовна

Шароф Рашидов номидаги Самарқанд давлат университети докторанти

Аннотация. Ушбу мақола илк ўрта асрлар Суғда никоҳнинг шаклланиши, тарихий илдиzlари ва хусусиятларига бағишланган. Келтирилган илмий изланишларни алоҳида эътироф этган ҳолда айтиш мумкинки, ушбу тадқиқот доирасидаги диссертацион иш мазмуни ва вазифалардан келиб чиққан ҳолда мазкур ишда Муғ тоғи архивидаги Nov 3. (суғдча никоҳ гувоҳномаси) ва Nov 4. (куёвнинг келин томон олдидаги мажбуриятлари) рақамли ҳужжатларни оилавий муносабатлар ва жамиятда никоҳ муносабатлари доирасида таҳлил қилишга қаратилган.

Калит сўзлар: Суғд, никоҳ, ҳуқуқ, Муғ тоғи архиви, "Авесто", "Вендидод", Тархун подшолиги, Nov. 3 ва Nov. 4 рақамли ҳужжатлар, Уттегин ва Чата, Никоҳ шартномаси.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V4I9Y2024N05>

Кириш. Илк ўрта асрлар Суғддаги оила ва унинг хусусиятларини ўрганиш жараёнидаги муҳим асос бу – никоҳ муносабатлари масаласи ҳисобланади. Суғдда никоҳ муносабатлари борасида бугунги кунда маълум манба – Муғ тоғи архивидан топилган Nov 3. (суғдча никоҳ гувоҳномаси) ва Nov 4. (куёвнинг келин томон олдидаги мажбуриятлари) рақамли ҳужжатлари ҳисобланади. Ҳужжатларда бевосита илк ўрта асрлар Суғддаги никоҳ муносабатлари акс этган. Ушбу ҳужжат 1932 йилда топилгандан кейин унинг биринчи ношири В.А.Лившиц томонидан бир неча мартаба эълон қилинган.[12;18-48-б.] Ҳужжатнинг ўзбекчаси суғдшунос М.Исҳоқов. [3;37-б.] ва

инглизчаси И.Гершевич. [2;77-95-б.] томонидан ҳам нашр этилган. А.Отахўжаев (турк-суғд муносабатлари доирасида), Ғ.Бобоёров (Турк хоқонлиги бошқарувидаги унвонлар масалсида), И.Якубович (ҳужжатни этимологик таҳлил қилган), П.Лурье (ҳужжатдаги топонимларни таҳлил этган), Ш.Шоёқубов (Суғд сиёсий тарихи доирасида талқин қилган), Б.Ғойибов (Суғд давлатчилигига доир жиҳатларини), Э.Сатторов (ижтимоий-маиший муносабатлар доирасида ўрганган) ва бошқа ўнлаб Суғд тарихини тадқиқ этган мутахассислар ушбу ҳужжатга мурожаат қилишган ва ўз тадқиқотлари доирасида ҳужжат мазмунини талқин этишган.

Юқорида келтирилган илмий изланишларни алоҳида эътироф этган ҳолда айтиш мумкинки, ушбу тадқиқот доирасидаги диссертацион иш мазмуни ва вазифалардан келиб чиққан ҳолда мазкур ишда Муғ тоғи архивидаги Nov 3. (суғдча никоҳ гувоҳномаси) ва Nov 4. (куёвнинг келин томон олдидаги мажбуриятлари) рақамли ҳужжатларни оилавий муносабатлар ва жамиятда никоҳ муносабатлари доирасида таҳлил қилиш режалаштирилган.

Суғдда никоҳ муносабатлари масаласида гапиришдан олдин унинг тарихий асослари тўғрисида маълумот бериш мақсадга мувофиқ. “Авесто”нинг “Вендидод” китоби, IV-фрагард, 126-130 бандларида жамиятдаги қарама қарши жинсдагилар никоҳ тузиш мумкинлиги тўғрида гап боради. “Яшт” китоби, XI-фрагард, 10-13 банларида никоҳсизлик гуноҳ, ёмон деб ҳисобланган. Зардуштийлик ажрашиш, талоқ қилишни тақиқлайди. Эр-хотин садоқатини тарғиб этган. Бузуқликни, зинокор хотинлар турмуш тарзини лаънатлаган. [11;229-230-б.]

Милoddан аввалги VIII-VII асрларда Марказий Осиё бўйлаб зардуштийлик динининг тарқалиши, унинг китоби “Авесто”нинг махсус алифбе воситасида ёзиб олиб, китоб қилиниши – булар қадимий ёзув ва китобат ишининг оила ва жамият ҳаётига дадил кириб келиши деб баҳоланиши мумкин. “Авесто” фаол яратувчанлик, руҳий ва жисмоний поклик, астойдил ва барқарор эътиқод, ёвузликнинг барча кўринишларига қарши кураш, оилапарварлик, Ватанга муҳаббат ва унинг бойликларини кўпайтиришга даъват каби ўз даври учун юксак ғоялари билан ажодлар ҳаётига кириб келган. Бу қадриятлар асрлар оша, ҳатто диний қарашлар ўзгарган шароитларда ҳам трансформациялашган ҳолда сақланиб, авайланиб келмоқда. Бу қадриятлар эл, элат, халқ, миллат тушунчаларидан устунлиги билан минтақа халқларини маънавий уюштирувчи муҳим омил ҳамда бу муштаракликка, ўз навбатида миллатлараро тотувликка асос бўлиб қолаверади.[4;73-б.]

“Вендидод”га кўра никоҳ муносабатларига кириш учун никоҳ битимини тузиш талаб этилган (IV, 126, 127, 129). “Авесто” томонидан никоҳ ёши белгиланган (“Вендидод”, XIV, 64-67). Ана шу ёшда балоғатга етилган йигитлар ва қизлар диндан хабардор қилинган, яъни синовдан ўтганлар. Вояга етганлик ва динни қабул қилганликнинг рамзи деб “кусма” белбоғи саналган, у конфирмациядан, яъни синовдан ўтганлар белига боғланган. Шунингдек, “Авесто”да қизларнинг турмушга чиқиши, яхши оила қуриши ҳақида ота-оналар қайғуришлари лозим бўлган. Турмуш қуришда иккала томон истак-хоҳишлари ҳисобга олинган ва ота-оналар ва васийлар томонидан маъқулланган. “Вендидод”да ота-оналар қизларига сеп беришлари, тўй маросимлари амалга оширилган. Авесто жамиятида оила моногам шаклида бўлган. Муҳими ҳам шундаки, “Авесто”да фарзандларни тарбиялашда ота-оналарнинг мажбуриятлари

етарлича белгилаб қўйилган. “Авесто” туғилган ва ҳали туғилмаган болаларнинг ҳуқуқларини қатъий ҳимоя қилади, абортни, яъни муддатидан олдин мажбурий бола кўришни тақиқлайди. Авесто жамиятида аёлларнинг мавқеи тартибга солинган, ҳаққўй, покиза, меҳнаткаш аёллар шарафланган, улар шаънига “мадҳия” (“кўшиқлар”) куйланган.[11;230-231-б.]

“Авесто” китобида келтирилган никоҳ муносабатлари тўғрисидаги маълумотлар даврлар ўтиб сосонийлар жамиятидаги никоҳ муносабатлари учун асос қилиб олинган эди. Соҳа мутахассисларининг келтиришича, сосонийларда никоҳ ва унинг хусусиятлари “Авесто” китобидаги ҳуқуқий масалалар билан ўхшаш. [9;14-15-б.]

Муғ архивининг бевосита никоҳ муносабатларига масаласига бағишланган – Nov. 3 ва Nov. 4 рақамли ҳужжатлари мавзунинг моҳиятини аниқлаш муҳим ҳисобланиб, илк ўрта асрлар Суғд жамиятидаги никоҳ, оилавий муносабатлар ва улар билан боғлиқ анъаналар тўғрисида тасаввур беради. Мазкур ҳужжатлар нафақат Ўзбекистон, балки Марказий Осиё халқларининг илк ўрта асрлар ижтимоий-маиший маданиятининг нодир намуналари ҳисобланади. Жумладан, иккала ҳужжат таҳлили Суғдда оила турли хусусиятлари – мулкӣ, ижтимоӣ, ҳуқуқӣ жиҳатлари тўғрисида маълумотлар бериб, иккала томон шартларини ўзида яққол акс эттирган. Ҳужжат таҳлили бугунги кундаги жамиятда оила институтини ўрганишда ҳам муҳим аҳамият касб этишини алоҳида эътироф этиш лозим.

Суғдий Nov.3 ва Nov.4 рақамли ҳужжатлар асли еттисувлик турк йигити *Уттегин* (лақаби *Нидон*, Навекат ҳукмдори *Чер Вағзана*нинг ўғли) ва суғдиёналик қиз *Дуғдғунча* (лақаби *Чата*, *Вийус*нинг қизи) ўртасида тузилган никоҳ шартномаси (Суғд ихшиди Тархун (700-710) подшолигининг ўнинчи йилида тузилган) ҳисобланади. [3;37-б.] Турк-суғд симбиозининг муҳим асоси – аралаш никоҳ муносабатлари тўғрисида маълумот берувчи ушбу ҳужжат юқорида таъкидланганидек, Суғдда кўпхотинлилик мавжуд бўлганига ишора беради. [3;37-б.] Кўпхотинлилик аксарият ҳолларда зодагонлар орасида бўлганини ҳисобга оадиган бўлсак, ушбу никоҳ шартномаси зодагонлар орасида тузилгани англашилади. Шунингдек, шартнома шартларини бажаришда Митра илоҳига қасам эса оромийлар даври ҳужжатчилик анъаналарининг давомийлигидан дарак беради.[17;33-б.] Масаланинг муҳим жиҳатларидан бири иккала ҳужжатнинг мантиқӣ жиҳатдан бир-бирига боғлиқлиги бўлиб, икки нусхада тузилганилиги қайд этилади. Nov. 3 ва Nov. 4 Муғ архивидаги Тархун подшолиги даври билан расмийлаштирилган ягона ҳужжат ҳисобланади. [12;17-18-б.]

Адабиётлар таҳлили ва методология. Суғдча никоҳ гувоҳномаси – Nov. 3ни суғдшунос М.Исҳоқов қуйидагича таржима қилган: - “ (1-6) Тархун подшолигининг X йилидир. [14;146-158-б.] *Масвуғич* ойнининг *осмонруч* кунӣ. Лақаби *Нидон* бўлган *Уттегин* Навекат ҳукмдори *Чер Вағзана*к ўғлининг ҳомийлигидаги бир аёлни ўзига хотинликка олди. Хотиннинг номи *Дуғдғунча*, лақаби эса *Чата* – *Вийус*нинг қизи. (6-12) Чернинг ўзи ҳимоятидаги (бу аёлни) ақоидга мувофиқ шундай шартга биноан бахш этди. *Уттегин* ва *Чата*ни севиқли хотин сифатида ҳурмат ва эҳтиром билан озиқ-овқати, кийим-кечаги, безак тақинчоқлари билан таъминлаган ҳолда, эъзозлаб, муҳаббат билан ўз уйида подшоҳойим хотин сифатида сақласин – токи зодагон (насабли) эркак зодагон (насабли) аёлни хотин тутгани каби. (12-16) Шунингдек, *Чата* ва *Уттегин*ни севиқли эр сифатида ҳурмат ва эҳтиром билан асрасин, у кишининг бахт-

саодати ҳақида қайғурсин, унинг (*Уттегиннинг*) буйруғини хотини ўзига қонун деб ҳисоблаб, амал қилсин, токи зодагон аёл зодагон эркакни эр тутгани каби. (16-22) Келажакда агар *Уттегин Чатанинг* рухсатисиз бошқа хотин олса, ёки чўри ва ё (бошқа) шунга ўхшаш аёлни олса, бордию бу ҳол *Чатага* номаъқул бўлса, у ҳолда эр бўлмиш *Уттегин Чатага* 30 драхм динорий, яхши сақланган тоза (кумуш) пул беради. [9;13-6.] Шундан кейин бундай хотинни (*Чатани*) на хотин сифатида, на чўри сифатида, уни қўйиб юборсин.[3;38-б.] (22-V2) Агарда келажакда *Уттегин Чатани* хотин қилмайман деган қарорга келса, у ҳолда уни қўйиб юборсин, (лекин унга) озиқ-овқат берсин, (бирга ҳаётлари вақтида) олган нарсалари билан ҳамда товон пули билан шартларсиз уни жўнатиб юборсин. Шунда у *Чатага* бошқа (ҳеч нарса) товондор бўлиб қолмайди ва тўламайди. Ва шундан кейин у ўзига ёққан аёлга уйлана олади.[14;144-149-б.] (2-9) Агар *Чата Уттегинга* бундан буён хотин бўлмаслик қарорига келса, унда хотинликдан чиқиб кетсин. Бу ҳолда у *Уттегинга* кийишга яроқли кийимлар қолдирсин. (Тунда) *Уттегиндан* олган безак тақинчоқларни (ва бошқа) нарсаларни ташлаб кетсин. *Чата* ўзига тегишли ва биргаликдаги ҳаёти давомида орттирган мулкни олиб кетсин. [9;13-б.] Ва у бошқа (ҳеч нарсага) товондор бўлмасин, тўламасин. Шундан кейин *Чата* ўзи хоҳлаган эркакни ўзига эр қилиши мумкин. (9-11) Агар *Уттегин* жиноят қилса (ажримдан сўнг) жиноят қилса бунинг учун унинг ўзи жавобгар бўлсин ва ўзи товондор бўлсин. (11-13) Агар *Уттегин* кимнингдир қуллигига тушиб қолса, қарз бадалига қул бўлса, асирликка тушса, бирон кимнинг ҳомийлиги остида мулкка айланса, у ҳолда *Чата* ўзидан бунёд бўлган авлоди билан бирга ҳеч қандай мажбуриятсиз озод қилинмоғи лозим. (13-14) Агар *Чата* жиноят қилса, бунга унинг ўзи жавобгар бўлсин, ўзи товондор бўлсин. (14-17) Агар у кимнингдир қулига айланса, қарз бадалига қул бўлса, асирликка тушса, кимнингдир ҳимоятига туширилган мулк ҳолатига тушса, бу ҳолда *Уттегин* ўзидан бунёд бўлган авлоди билан бирга ҳеч қандай мажбуриятсиз озод қилинмоғи лозим. Шундай қилиб бири бошқасининг жинояти учун жавоб бермайди ва товон тўламайди. (17-19) Бу никоҳ битими – қонунлар уйида, унинг бошлиғи *Вахгўкон Вархуман* ўғли ҳузурида тузилди. (19-20) Бу ерда гувоҳ сифатида *Скатч Шишич* ўғли, *Чахрен Ромич* ўғли, *Шав Махак* ўғли бор эди. (20-21) *Ромтиш Вгашфарн* ўғли томонидан ёзилди. *Уттегин* ва *Чата(лар)нинг* никоҳ битими”. [3;37-38-б.]

Nov. 3 рақамли ҳужжатнинг биринчи ношири В.А.Лившиц уларнинг мазмун моҳиятидан келиб чиққан ҳолда никоҳ шартномасида кўрсатилган томонларнинг ўзаро мажбуриятларига тааллуқли бўлган жиҳатларини ажратиб берган. [16;111-112-б.] Улар қуйидагилар: 1). Сана, кириш формуласи ва томонларнинг биргаликда яшаш шартлари (Nov. 3. R. 1-8); [14;145-б.] 2). Биргалик яшаш шартлари: эрнинг мажбуриятлари (Nov. 3. R. 8-12); 3). Биргаликда яшаш шартлари: хотиннинг мажбуриятлари (Nov. 3. R. 12-16); 4). Эрнинг хотини олдида биргаликда яшаш шартларининг бузилиши учун жавобгарлиги (Nov. 3. R. 16-22); 5). Эрнинг ташаббуси билан никоҳнинг бекор қилиниши ва мазкур ҳолатда хотиннинг мулкий таъминланиши ҳамда эрнинг бошқа аёлга уйланиши ҳуқуқи (Nov. 3. R. 22, V. 2); 6). Хотиннинг ташаббуси билан никоҳнинг бекор қилиниши ва унинг ушбу ҳолатда мулкий таъминланиши ҳамда янги турмуш қуриш ҳуқуқи (Nov. 3. V. 2-9); 7). Никоҳ бекор қилингандан сўнг хотин ва унинг фарзандлари эри томонидан амалга оширилган жиноят ва унинг қулликка тушиб қолишидан озодлиги (Nov. 3. V. 9-13); 8). Никоҳ бекор қилингандан сўнг эр ва унинг фарзандлари хотини қилган жиноят ёки

кулликка ўтишдаги бошқа жавобгарликлардан озодлиги (Nov. 3. V. 13-16); 9). Никоҳ бекор қилингандан сўнг томонларнинг бири бошқасининг тақдирига жавобгарликдан озодлиги (Nov. 3. V. 16-17); 10). Шартнома тузилган жой, шартномани тузишдаги масъул шахслар, гувоҳлар ва хаттот (Nov. 3. V. 17-21). [17;25-26-б.]

Nov. 3. рақамли ҳужжат матнидан маълум бўладики, ушбу ҳужжат иккала томоннинг никоҳ қуришдан олдинги оилавий муносабатларининг юридик асослари ҳисобланади ва ушбу ҳужжат кўпроқ аёлга имтиёзли ҳолатда эканлиги кўзга ташланади. Ҳужжат таҳлили уни сосонийлар даврига оид Эронда тузилган никоҳ муносабатларига доир ҳужжатга ўхшашлигини кўрсатади. Иккала минтақа ўртасидаги никоҳ бир-бирига ўхшаш бўлиб, жамиятдаги муайян мулкӣ, ижтимоӣ, мафкуравий қарашлар таъсиридаги фарқлар кўзга ташланади. Шунингдек, ҳужжатда илк ўрта асрлардаги ҳуқуқӣ масалалар ҳам кўзга ташланади. Масалан, ҳужжатда “(6-12) Чернинг ўзи ҳимоятидаги (бу аёлни) ақоидга мувофиқ шундай шартга биноан бахш этди. *Уттегин* ва *Чатани* севикли хотин сифатида ҳурмат ва эҳтиром билан озиқ-овқати, кийим-кечаги, безак тақинчоқлари билан таъминлаган ҳолда, эъзозлаб, муҳаббат билан ўз уйида подшоҳойим хотин сифатида сақласин. [13;74-б.] – токи зодагон (насабли) эркак зодагон (насабли) аёлни хотин тутгани каби” деб келтирилиши расмӣ никоҳдаги аёлнинг ўзида муайян ҳуқуқларни сақлаб қолишига ишора ҳисобланади.[14;144-149-б.] Қолаверса, қонуний, “тўла ҳуқуқли” *азат* хотини эри билан тенг ҳолда юридик жавобгар шахс сифатида қаралган. Эри фақатгина “тўла ҳуқуқли” хотинининг розилиги билан қўшимча турмуш қура олган. Шу билан бирга эри – *азат*, оила бошлиғи (*kt-a*) оила аъзолари ва уруғи устидан тўла ҳуқуқли ҳукмдор ҳисобланиб, ўзининг “тўла ҳуқуқли” хотини ва болаларини қул қилиб сотишгача ҳақ-ҳуқуқи бор эди.[13;73-б.]

Муҳокама ва таҳлиллар. Илк ўрта асрларда Суғддаги никоҳ муносабатларининг туб моҳиятини тушунишда ҳужжатнинг иккинчи қисми Nov. 4. – куёвнинг келин ва унинг яқинлари олдидаги мажбуриятларини таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Ҳужжатни ўзбек тилига таржима қилган суғдшунос М.Исҳоқов уни қуйидагича ўгирган: - “(1-5) Тархун подшолигининг X йилидир. *Масвуғич* ойининг *Осмонруч* куни. Лақаби *Нидон* бўлмиш *Уттегин Қийшиқ* ўғлидан Навекат ҳокими *Чер Вағзанақ* ўғлига ва унинг (*Чернинг*) ўғилларига, уруғ-аймоқларига, (5-7) Мен жаноб, сендан лақаби *Чата* бўлмиш *Дуғдғунчани Вийус* қизини хотинликка олдим. (7-12) Сўнгра сенга, *Чер*, мен шундай арз қилдим ва ваъда бердим: шу бугундан иборат келгусида тоабад *Чата* менга хотин бўлиб қолажак ва жаноб, сенинг қаршингда ҳамда худо Митра гувоҳлигида қуйидагиларни зиммамга оламан: уни (*Чатани*) мен сотмайман, қарз эвазига қулликка ҳам бермайман, бирор кимсанинг ҳомийлигидаги ўз мулкига айланишига ҳам (йўл қўймайман). (12-15) Ва, агар кимдир уни мендан бевосита ёки сиртдан тортиб олса, уни таҳқирласа, у ҳолда мен шу заҳотиёқ ҳеч қандай зиён-заҳматсиз озод қиламан. (15-18) Борди-ю агар *Чата* мен билан қолишни ихтиёр қилмаса, ёки мен ўзим уни қўйиб юборсам, уни сенга ва сенинг ўғилларингга ҳамда уруғ-жутингга соғлом, зиён-заҳматсиз етказиб бераман, топшираман. (18-22) Агар уни зиён-саҳматсиз етказиб бермасам, у ҳолда 100 динорий драҳм, кумуш муомалада амал қилиши тасдиқланган хилидан, яхши сақланган (тоза сифатли) пул қарз бўламан, (қарзни) узаман ва сенга тўлайман. (22-V1) Шу пулни сенга тўламасам, у ҳолда 10 драхмига 2 драхмдан пеня эвазига қарз сифатида сақлайман. (1-9) *Уттегин* ўғиллари ва

уруғ-ужути билан Чернинг ўзига ва ўғилларига шу шарт ва 100 драхм юзасидан лақаби Нивудак бўлмиш Нипак Вурз ўғлини жавобгар сифатида тайин этди.[3;39-б.] Чер ҳамда унинг уруғ-ужути хоҳлаган кишисидан (Уттегин ёки Нипакдан) бу аёлни зиён-заҳматсиз, пулини пеняси билан бирга етказиб беришни талаб қилаверсин. (9-10) Ва бу нома барча халққа – шу уйда муқим яшовчиларга ва хонадон меҳмонларига бирдек тааллуқлидир. (10-12) Ва ҳужжат “Қонунлар уйида” унинг бошлиғи Вахгўкон Вархуман ўғли ҳузурда тузилди. (12-14) Бу ерда гувоҳ сифатида Скатч Шишич ўғли, Чакушак Нанич ўғли, Чахрен Ромич ўғли бор эди. (14-16) Уттегин буйруғига биноан Ромтиш Вгашфарн ўғли томонидан ёзилди. Тамом. Чата (учун тайёрланган) нусха”. [3;39-41б.]

Суғдшунос В.А. Лившиц Nov. 4. рақамли – куёвнинг келин ва унинг қариндошлари олдидаги мажбуриятларини типологик жиҳатдан 10 та бандаги ажратиб кўрсатган: [14;147-159-б.] 1) томонлар тавсифи ва санаси (Nov. 4. R. 1-7); 2). Эрнинг расмий мажбуриятлари (Nov. 4. R. 7-10); 3). Эр мажбуриятларининг кириш қисми (Nov. 4. R. 10-11); 4). Эрнинг мажбуриятлари: а) Хотинини қул сифатида сотмаслик ёки бошқа бирор йўл орқали унинг озодлигини чекламаслиги мажбурияти (Nov. 4. R. 11-12), б) хотинини таҳқирламаслик ёки ушбу ҳолатда уни васийсига қайтариш мажбурияти (Nov. 4. R. 12-15), в) Эр ва хотин ажрашгач (ташаббус ким томонидан бўлишидан қатъий назар), хотинини унинг васийсига қайтриш (Nov. 4. R. 15-19); 5). Агарда эр “в” бандни бажармаса, унинг васий олдидаги жавобгарлиги (Nov. 4. R. 19-V. 1); 6). Эрнинг васий олдидаги жавобгарлигини тасдиқлаш (Nov. 4. V. 1-5); 7). Васийнинг 5-6 бандларга мувофиқ эрдан кўрсатилган тўловни ундириш ҳуқуқи (Nov. 4. V. 5-9); 8). Барча халқнинг куёвни васий олдидаги жавобгарлигини назорат қилиши жавобгарлиги (Nov. 4. V. 9-10); 9). [17;26-б.]

Ҳужжат таҳлилидан маълум бўладики, ушбу никоҳ шартномаси 2 нусхада тузилган. “Чата (учун тайёрланган) нусха” мазмунидаги жумла шартноманинг иккинчи нусхаси келин (яъни, Чата) учун ёзилган. Муғ архивидаги никоҳ шартномаси ўзининг тузулиши жиҳатидан сосонийлар никоҳ шартномаларидан фарқ қилади. Сосонийларнинг никоҳ шартномаларида келиннинг куёв олдидаги мажбуриятлари учраши бунга мисол бўлиши мумкин.[10;67-75-б.] Айниқса, фарзандларнинг эр ва хотин ажрашишидан кейинги тақдири масаласи “Сосонийлар ҳуқуқи” тизимида анчайин тафсилотлари билан берилган.[9;11-12-б.]

Лекин куёвнинг келин олдидаги шартлари Муғ архивида кенроқ ёритилгани билан аҳамиятли ҳисобланади. Жумладан, суғдшунос Ш.Шоёкубов куёвнинг келин томон олдидаги мажбуриятлари ёритилган Nov. 4. рақамли ҳужжатни таҳлил қилган ҳолда қуйидаги асосий масалаларни қайд этади: “ ... агар Чата (келин) мен билан қолишни ихтиёр қилмаса, ёки мен ўзим уни қўйиб юборсам, уни сенга ва сенинг ўғилларингга ҳамда уруғингга соғлом, зиён-заҳматсиз етказиб бераман. Агар уни зиён-заҳматсиз топширмасам, у ҳолда 100 динорий драхм кумуш, муомалада амал қилиши тасдиқланган хилидан, яхши саланган (тоза, сифатли) пул қарз бўламан, (қарзни) узаман ва сенга тўлайман. Шу пулни сенга тўламасам, у ҳолда 10 дирхамига 2 дирхамдан (20 %) устама тўлаш эвазига қарз сифатида сақлайман». Уттакин (куёв) ўғиллари ва уруғи билан Чернинг (келиннинг ҳомий отахони) ўзига ва ўғилларига шу шартлар ва 100 дирхам юзасидан лақаби Нивудак Вурз ўғлини жавобгар сифатида тайинлади (яъни агар Уттегин шартларни бажармаса Нивудак-Нипак Вурз ўғли Чер ва унинг ўғиллари олдида жавобгар бўлади, Уттегинни шартларни бажаришга мажбур қилади). [17;65-97-

б.] “Чер ҳамда унинг уруғи хоҳлаган кишисидан бу аёлни зиён-заҳматсиз, пулини устамаси билан етказиб беришни талаб қилаверсин. Ва бу нома барча халққа-шу уйда муқим яшовчиларга ва хонадон меҳмонларига бирдек тааллуқлидир”. [13;72-74-б.]

Яна бир масала шуки, никоҳ шартномасида келтирилган турмуш қураётган куёв ва келин суғдий ва туркий этнос вакиллари ҳисобланади. Бу ҳолат илк ўрта асрлар Суғдда аралаш никоҳлар мавжудлигидан ҳам далолат беради. Қолаверса, туркийларда ҳам никоҳ муносабатлари суғдийларники каби бўлган. Шунинг учун айтиш мумкинки, оила ва никоҳ қонун ҳужжатлари бир-бирини тўлдириб, шу даврдаги ягона ҳуқуқий манбалар тўпламини ва ҳуқуқий тизимни ташкил этган деб ҳисоблашимиз мумкин. Бу фикр фойдасига Хитой манбаларидан *Кан* (йилномаларда Самарқанд айна шаклда келтирилган) ҳақидаги қуйидаги маълумотни келтириш мумкин: “*Улар (Кан аҳолиси)нинг оила ва никоҳ ҳамда дафн маросимлари туркларникидан фарқ қилмаган*”. [1;271-б.] Туркий ва суғдий аралаш никоҳ муносабатлари фақат оддий халқ ўртасида эмас, балки йирик зодагонлар ёки ҳукмдорлар даражасида ҳам бўлган. Суғдшунос Б.Ғойибовнинг хитой йилномаларига суяниб келтиришича, VI аср охирилари – VII аср бошларида Турк хоқонлиги тахти тепасида турган хоқонлар *Кан* (Самарқанд) ҳукмдорлари билан қалин алоқа ўрнатишга ҳаракат қилишган. Жумладан, Тарду хоқон (576 – 603) ўз қизини *Шифуби* исмли, Тун ябғу-хоқон (618 – 630) эса *Кюймучжи* исмли Самарқанд ҳукмдорига турмушга берганлиги хитой йилномаларида қайд этилади.[15;66-б.] Бу ҳолат Араблар истилосига қадар бўлган даврдаёқ турклар ва суғдийлар ўртасида қонунчилик ҳамда урф-одатларда яқинлик, умумийлик шаклланганлигини кўрсатади.

Суғдшунос Ш.Шоёқубовнинг Ў.Мансуровга суяниб келтиришича, никоҳ келишувининг анъанавий мусулмонча шаклида иштирок этувчилар одатда гувоҳ бўлувчилар, қизнинг вакил отаси сифатидаги шахс, йигитнинг қиз учун вакил отаси сифатидаги шахс, йигитнинг қиз учун ажратадиган мулкларини шаҳодат қилувчи вакил, никоҳ расмиятини бажо келтирувчи диний шахслар иштирок этадилар. Мазкур ҳолатда, қизнинг вакил отаси қиз томондан никоҳ келишуви ва унинг келгусидаги ҳолати учун жавобгар деб ҳисобланади. Йигит томон вакили эса куёв томондан бериладиган мулк ва бошқа шартлар учун жавобгар ҳисобланади. [13;72-75-б.]

Ў.Мансуровга кўра эса, Дуғдғунчанинг Уттегинга никоҳланиши пайтида уни узатувчи томон белгилаган вакиллик ҳақида В.А.Лившицнинг хулосаси нотўғри. Яъни, гўё келин Уттегинга тегмасдан аввал Навекат шахрининг ҳокими Чернинг ё жорияси ёки вориси бўлган деб кўрсатилади. Бу демак, худди собиқ эр мақомидаги шахс ўз хотини ёки орияси турмушга бераётгандай гап. Бундай ҳолатнинг ижтимоий тарихий анъаналаримизда кузатилмаганлигини ҳисобга олиб, олим ҳужжатнинг бу бандига қуйидагича изоҳ беради: яъни, ҳужжат нашрларида Чер Дуғдғунчани узатаётган ҳомий сифатида ҳам, унинг эри сифатида сифатида кўрсатилади. Дуғдғунча гўё ўз ҳомийси ҳамда эри Чер томондан Уттегинга хотинликка узатилаётгандек тушунтирилади. Турмушга берилаётган ҳимоядаги аёл (суғдча *зинбаранч*) Чата Чер ҳимоятдан барибир чиқмаган ва унинг учун Уттегин Чер олдида мажбуриятлар олиб, Nov. 4. Ҳужжатини ёздирган. Ў.Мансуровга кўра, суғдшунос В.А. Лившицнинг фикрлари таҳлил қилинса, бирорта ҳолда ҳам *зин* ўзагидан ясалган сўзлар “ҳимоядаги нарсалар”нинг дахлсизлигига зид эмас. [6;84-б.]

Ушбу фикрларни давом эттирган Ш.Шоёқубовнинг келтиришича, суғдча будданинг туғилиши ҳақидаги “Весантара Жатака” достонида чол қиёфасидаги улуғ илоғ бош қаҳрамон Судашининг хотинини ҳайру эҳсонга сўраб олгач, унинг саховати чексиз эканлигига ишонч ҳосил қилади ва аёлни омонат сифатида асраб туриш учун Судашининг ёнида қолдира туриб: “бу аёлни сенинг ҳузурингда, ҳимоятингда қолдираман” дейди. Яна бир Суғд будда матнида “Зиних”, “хвали” сўзи борки, бу омонатга ҳиёнат қилувчи, омонатни еб қўювчи, деган маънони англатади. Демак, *зинбаранч* – “ҳимоятдаги аёл”ни Чернинг хотини бўлган дейиш қийин деган хулосага келган. [13;74-75б.]

Суғдшунослар М.Исҳоқов ва Б.Ғойибовлар *зинбаранч* сўзи таркибидаги *анч* ёки *инч* кўшимчасини аёллик жинсига мансублигини “паранжи” сўзи таркибидаги айни компонент билан солиштиришга ҳаракат қилишади. Уларга кўра, “паранжи” сўзининг морфологик таркиби уни арабча ёки уйғурча талқин қилишга имкон бермайди. Зеро, бу сўз икки қисмдан иборат: биринчи қисми *par-* [пар-]. Этимологик жиҳатдан *par-* > *ipari*. Яъни, қадимги эроний, хусусан, қадимги форсий тилда *ipari* – “устидаги”, “бирор нарсанинг устига ишорат” қилувчи олд кўмакчи маъносига эга. Бу кўмакчи биз таҳлил қилаётган “паранжи” сўзида шакллантирувчи компонент вазифасини ўтаган. Сўзнинг иккинчи қисмидаги *-anc* [анж-] ўрта эроний тиллардан бири суғдий тилли ёзма ёдгорликларда икки хил орфографик шаклда: бири, *unc*, иккинчиси, *unch* шаклида “аёл” маъносида Nov. 3 рақамли суғдийча ҳужжатда учрайди. *-unc* сўзи ёшга нисбатан аёл кишининг вояга етган босқичини кўзда тутаяди. Турмуш қурган босқичдаги аёл суғдий манбаларда *vathu(h)* [вадуҳ] деб кўрсатилган. [3;45-б.] Бу сўздаги *-th-* олд қатор тиш оралиғи сирғалувчи товушдир. Бу товуш ҳозирги эроний тилларда *-d-* товушига мос келади. Сўз охиридаги *-h* грамматик аёллик жинсига ишорат қилади.[5;73-79-б.]

Ушбу манзарани Nov. 3 ва Nov. 4. ҳужжатларига қиёслаш муҳим хулосаларга келишга имкон беради. Чиндан ҳам, “Чер ушбу ўринда Чатанинг отаси Вийус томонидан белгиланган вакил отадир”. Никоҳ битимидаги Чер бир вақтнинг ўзида келиннинг ҳам собиқ эра ва ҳам уни эрга берувчи томон бўлиши тарихий ҳақиқатга унчалик ҳам тўғри келмайди. Ваҳоланки, никоҳ шартномасида иккала томондан ҳам гувоҳликка ўтувчилар рўйхати келтирилган. Шунинг билан бирга ҳужжатнинг муҳим жиҳати мусулмонча никоҳда ҳам унинг бир қанча таркибий қисмларининг учраши ҳисобланади. Яъни, мусулмонча қоидалар асосида амалга оширилатган никоҳларда ҳам ушбу суғдий ҳужжатдаги анъаналар аниқ акс этган.[6;85-б.] Турмуш қураётган иккала томоннинг ҳам никоҳ тузишга розилиги; тузилаётган никоҳ шартномасининг ваколатли тузилмада қайд этилиши; никоҳ шартномасини тузишда иккала томондан ҳам гувоҳларнинг қатнашиши ва бунинг қайд этилиши; куёвни ўз ёрини асраши ва уни моддий таъминлаши масаласи; келинни бўлажак турмуш ўртоғини ҳурмат қилиши ва унга бўйсунуши; гувоҳлардан ташқари келин ва куёвнинг ўз васийлари бўлиши каби бир қатор масалалар бугунги мусулмон никоҳида ҳам учрайдиган анъаналар ҳисобланиб, улар қадим маданиятимиздаги анъаналарнинг трансформациясидан дарак беради.

Никоҳ шартномасида қуллик ва ижтимоий қарамлик масалалари тўғрисида ҳам гап боради. Куёвнинг келин олдидаги мажбуриятлари акс этган Nov.4 рақамли ҳужжатда Уттегин ўзининг бўлажак хотини Чатани ҳомий отахони олдида юридик жавобгар сифатида уни қулликка тушурмасликка ваъда беради. Ҳужжатда - “(Чатани)

мен сотмайман, қарз эвазига қулликка ҳам бермайман, бирор кимсанинг ҳомийлигидаги ўз мулкига айланишига ҳам (йўл қўймайман)” [3;39-б.] деб келтирилган. Мазкур ҳолатлар ҳам иккала томон ҳам масаланинг ижтимоий-ҳуқуқий жиҳатларини тўлиқ англаган ҳолда никоҳга киришаётганликларини англатади.

Ҳуқуқшунос олим З.Муқимовнинг келтиришича, ушбу никоҳ шартномаси васийлик остидаги никоҳ шаклига киради. Чунки Уттегин никоҳни бекор қилса, Чатани унинг васийси бўлган Черга эсон-омон топшириши лозим. Мазкур никоҳ шартномасининг яна эътиборли жойи шундаки, унга асосан Суғд оила ҳуқуқида хотин билан эр тенг ҳуқуқли юридик масъул шахслар деб қаралган. Шунингдек, VI-VIII асрдаги Суғд юридик-нотариал ҳужжатларида Турк хоқонлиги ва унинг таркибига кирган Суғдда ҳуқуқнинг ривожланганлигини кўрсатади. VII асрларда бу ерда махсус суд-нотариал органлари мавжуд бўлиб, юридик ҳужжатлар гувоҳлар олдида ёзма шаклда тузилиб, муҳр билан тасдиқланган.[7;61-б.] Шунингдек, Суғддаги никоҳ ўзининг фуқаролик ҳолати далолатномаси сифатида, шартнома шаклида, давлатнинг махсус ташкилоти - қонуний ҳаракатларни содир этиш жойида тузилганлиги бу ерда оила ва никоҳ ҳуқуқи ривожланганлигидан далолат беради.[7;61-62-б.]

Олимнинг фикрларига кўра, Суғдда мавжуд бўлган “тўла ҳуқуқли никоҳ” худди Рим ҳуқуқидаги “Сине Ману” (“*sine manu*”) никоҳи (эркак устивор бўлган, баъзи ҳолларда муайян мақсадлар кўзланган Қадимги Римдаги никоҳ шакли бўлиб, аёл ўзининг олдинги хўжайини ҳукмида қолган) [13;10-б.] га ўхшаб кетади. Бундай никоҳ шакли ўша даврлардаги давлатлар: Рим ёки Суғдга кўпроқ яқин бўлган Сосонийлар Эронидан рецепция қилиниб олинган бўлиши мумкин.[7;61-б.] Сосонийлардаги никоҳ муносабатларининг ҳам баъзи жиҳатлари Рим никоҳ ҳуқуқига ўхшаб кетсада, улар ўртасида анча фарқлар мавжуд. Суғдий никоҳ эса сосонийларникидан ҳам анчайин фарқли бўлиб, маҳаллий шароитларга мослашган. Кейинчалик араблардаги мусулмон никоҳ ҳуқуқлари билан қоришиб, бугунги кундаги шаклга келган.

Никоҳ шартномасининг муҳим хусусиятларидан яна бири шуки, ҳужжатда никоҳга киришаётган йигит ва қизнинг қайси дин ёки миллат вакили эканлиги қайд этилмагани ҳам Суғд жамиятига хос толерантлик белгиси эди. Уттегин ва Дуғдғунча никоҳи азалий турк-суғд муносабатидаги бир кўриниш бўлиб, бу никоҳ учун на этник ва на диний мансублик монелик қилмаган.[8;61-62-б.] Бу эса Суғд жамиятидаги диний конфессиялараро ўзаро тушуниш ва эътироф руҳи ҳукмрон бўлганидан далолатдир.

Хулоса қилиб айтганда, никоҳ шартномасининг таҳлили илк ўрта асрлар Суғдда маҳкама ва девон хизматининг юқори даражада йўлга қўйилганлиги, никоҳнинг жамиятдаги алоҳида қадрият сифатида қаралганлиги, никоҳнинг мулкий муносабатлардаги ўрни, эр ва хотин ўртасидаги муносабатлар, оила қуришда нафақат эр-хотин, балки унинг қариндошлари ҳам масъул ва жавобгар эканлиги, никоҳнинг гувоҳлар иштирокида тузилиши, ушбу ҳужжатнинг ваколатли ташкилот ҳузурида тузилиши ва ниҳоят Суғдда фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш ҳуқуқий жиҳатдан юқори даражада йўлга қўйилганлиги ва турк-суғд муносабатларининг муҳим жиҳатларини кўрсатади.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Бичурин Н.Я. (Иакинф) Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3-х томах. Москва-Ленинград: Изд. АН СССР. Том II. 1950. С. 271.
2. Gershevitch I. The Sogdian word for 'advice', and some Muγ documents // Central Asian Journal, 1962, №7. P. 77-95
3. Исҳоқов М. Унутилган подшоликдан хатлар. ... Б. 37
4. Исҳоқов М.М. Манбашунослик, тарихшунослик, тарихий, тадқиқот методлари мутахассислигининг назарий масалалари. Тошкент: ТДШИ, 2012. Б. 73.
5. Исҳоқов М., Ғойибов Б. "Паранжи" нима? (бир кийим тарихидан) // Водийнома. 2019. №1 (12). Б. 9-12; Суғдий тилда аёллик жинси тўғрисида батафсил қаранг: Gershevitch I. A grammar of Manichaen Sogdian. Oxford, 1954. I-X, 2-ed. Oxford, 1961. P. 73-79.
6. Мансуров Ў. Суғд ёзма ёдгорликлари манбашунослиги масалалари: тарих фанлари номзоди диссертацияси. Тошкент: ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, 2004. Б. 84.
7. Муқимов З. Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи. Тошкент: Адолат, 2003. Б. 61
8. Отахўжаев А. Илк ўрта асрлар Марказий Осиё цивилизациясида турк-суғд муносабатлари. Тошкент: ART-FLEX, 2010. Б. 50.
9. Периханян А.Г. Сасанидский судебник. "Книга тысячи судебных решений". (MĀTAKDĀNI HAZĀR DĀTASTĀN). Ереван: Издательство АН Армянской ССР, 1973. С. XIV-XV.
10. Периханян А.Г. Образец пехлевийского брачного контракта // Советская этнография. 1960, №5. С. 67-75.
11. Ртвеладзе Э.В., Саидов А.Х., Абдуллаев Е.В. Қадимги Ўзбекистон цивилизацияси: Давлатчилик ва ҳуқуқ тарихидан лавҳалар. Тошкент: Адолат, 2001. Б. 229-230.
12. СДГМ II. С. 17-45; Лившиц В.А. Согдийская эпиграфика Средней Азии и Семиречья. Санкт-Петербург: Филологический факультет Санкт-Петербургского университета, 2008. С. 18-48.
13. Шоёқубов Ш. Илк ўрта асрларда Суғд. Тошкент: IQTISOD-MOLIYA, 2008. Б. 74
14. Якубович И.С. Проблемы согдийской этимологии: диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Москва, 2009. С. 146-158.
15. Ғойибов Б. Суғд тарихидан лавҳалар. Самарқанд: СамДУ, 2020. Б. 66.
16. Каталог памятников согдийской письменности в Центральной Азии (Catalogue of sogdian writings in Central Asia). Составители: Б.Ғойибов, П.Лурье, А.Бегматов, В.Распопова, Г.Бобоёров. Самарқанд: МИЦАИ, 2022. С. 111-112
17. Кисляков Н.А. Очерки по истории семье и брака у народов Средней Азии и Казахстана. Ленинград: Наука ЛО, 1969. С. 65-97
18. Лившиц В.А. Согдийская эпиграфика Средней Азии и Семиречья. Санкт-Петербург: Филологический факультет Санкт-Петербургского университета, 2008. С. 33
19. <https://studfile.net/preview/7017771/page:10>

SCIENCEPROBLEMS.UZ

ИЖТИМОЙ-ГУМАНИТАР ФАНЛАРНИНГ ДОЛЗАРБ МУАММОЛАРИ

№ 9 (4) – 2024

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО- ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

ACTUAL PROBLEMS OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари электрон журнали 2020 йил 6 август куни 1368-сонли гувоҳнома билан давлат рўйхатига олинган.

Муассис: “SCIENCEPROBLEMS TEAM” масъулияти чекланган жамияти

Таҳририят манзили:

100070. Тошкент шаҳри, Яккасарой тумани, Кичик Бешёғоч кўчаси, 70/10-уй. Электрон манзил:

scienceproblems.uz@gmail.com

Боғланиш учун телефонлар:

(99) 602-09-84 (telegram).